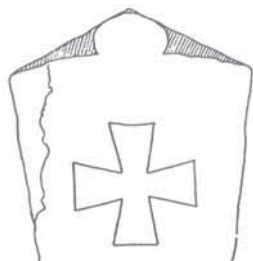

Väike märgiatlas

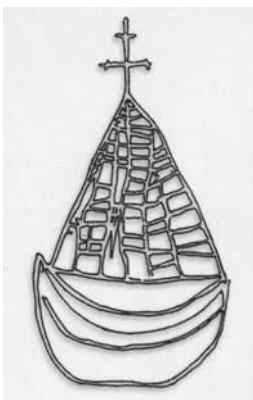
K a r l K e l l o

Hauaplaat Karja kirikuaias (detail).

Ristikivi Caupo kandis.

Liivakivikaljuse uuristatud laevakujutis Caupo tagamaadel, ülesvoolu Koiva harujõe kaldalt.

Valjala kiriku stiilipuhas romaani portaal. Rahvapärimuse kohaselt valitsenud Tõllu vend Valjalas.

TOLLIMEES TÕLL, KAUPMEES CAUPO, VESKIMEES VESSE...

Kes võis tegelikult olla saarlaste poolmüütiline vägimees Suur Tõll (ka: Tõll, Toll)? Mida tähendab tema nimi? Saksa keeles on *toll* suur hull, sõge, meeletu mees, laadatola ja narr; narr on püha hull. Vrd soome keeles *töllö*, *tollo* 'tompsoni, typerus, tolvana'; norra *toll* 'hõlmö, tyhmä'; *tolper* 'maakas'; saksa *Tölpel* 'bäurischer Mensch'. Kroonik Henriku teatel pidasidki sakslased eestlasi rumalaks – need maad uskunud nimelt, et on „üks jumal kristlastel, niihästi taanlastel kui sakslastel, ja üks usk ja üks ristimine”. Seega – Tõll kui suur hull, narr?

Tölner Tõll?

Tõllu nimeloo lahkamisel oleks ilmselt mõttekas kaaluda ka teist võimalust: Tõll kui tõlner, s.o tollimees. Tölner (saksa *Zöllner*) vrd muinaspõhja *tollr*, anglosaksi *toll*; vanasaksi *tol*. Kohalikes kõnekeeltes käibsid ka väljendid *tollur*, *tolner*, *tolenar*, *tolle-ner*. Tollimaksmine ja tõlnerid kuulusid see-ga tuhat aastat tagasi täiesti vastavalt muinaspõhja, anglosaksi ja germaani keeltesse ning järelikult ka praktikasse.

Saarlaste ja sh Tõllu klanni rikkus põhines ilmselt rauakaubandusel (alates 12. sajandi algusest kuni Jüriöö ülestõusuni tootsid saarlased ekspordiks tuhandeid tonne rauda, mis tähendab puhaskasumiks kümneid tonne ehedat hõbedat), aga samuti soolavahendustegevusel pluss tavali-sel tollivõtmisel – mõlemad suured kauba-teed Euroopast idamaadesse, nii Kesk-Aasiasse kui ka Bütsantsi viisid vahetult mööda Saaremaast, rääkimata kohalikust kaubavahetusest. Lisaks Soela väina läbi-vale ja Daugavale viivale mereteele kon-trollisid saarlased ka Koiva ja Emajõe areaali kaubavahetust. Palju läks seda hõbedat muidugi lihtsalt n-õ kõrist alla, aga vaevalt küll kõik. Küllap jätkus sellest ka näiteks kirkirikute püstitamiseks.

Rahvas mäletab, et Tõll olnud tuntud kirkikuehitaja – ja võidelnud ühtlasi tublisti sakslaste vastu. Igatahes peetakse teda kohalikus folklooris iseäraliku järjekindlu-sega ehitajaks. Loogiline oleks oletada, et

kirikud rajati enne Saaremaa vallutamist – sest kas oleksid vaprast vallutajate vastu võidelnud ja alles seejärel ristitud Saare vanemad hakanud otsekohe röömsasti kirkirikuid püstitama? Vaevalt. Kui, siis pigem oli Tõll(u klann) need kirkirikud enne sakslaste tulekut valmis teinud. Tõll hakkas aktiivseks usulevitajaks, vrd tõlner Matteus, kellest sai apostel? Tõll investeeris kirkirikutesse? Saades ühtlasi aru, et uus usk soodustab kaubavahetust, mida kinnitas eriti ojalaalaste eeskuju. Igatahes on Saare-maa varaseid kirkirikuid raske pidada 13. sajandi gooti kirkirikuteks, pigem on need varagooti ja romaani pühakojad.

Tõllu seostamine vahendustegevusega võib esmapilgul tunduda muidugi laest võetuna. Vahest aga polegi tollimees Tõll kohalikus kontekstis nii kummaline nähtus? Võimalik, et leiame talle paraja paari-lise, seda kaupmees Caupo näol.

Paavstisõber Caupo

Toreida liivlaste *quasi rex* Caupo oli aja-looline isik. Üks vähestest, kui mitte ainuke kohalikust soost ülik, kes paavsti püha pal-ge ette sattus. Caupo (Kope) võiks väga hästi tähendada lihtsalt kaupmeest (vrd li *kop* 'kaup'; ld *caupo* 'sissesõiduhoovipida-ja, kõrtsmik, kaupmees'; vrd kaupama 'kauplema'; vrd gooti *kaupon*, mn kaup; vrd mr *köpunger*, mn *kaupangr*). Kui Cau-po oli kaupmees, pidi tal Tõllu klanniga ole-ma verine kana kitkuda. Sest saarlased kontrollisid merekaubateed mitte ainult Daugavale, vaid ka Koivale. 1190. aastatel elavnes kohalik kaubavahetus pärast poolesajandilist suhtelist seisakut taas. Seega ägenes konkurents just Caupo ae-gadel. Saarlaste ja Caupo vahelist verist vastasseisu käsitleb kroonik Henrik. Kui Saaremaa üle oli juba mingil määral laotu-nud n-õ muinaskristlik usuvalgus (võimalik et iiri misjonäride ja/või viikingite vahendustegevuse mõjul) ja kõrgusid Tõllu teh-tud kirkirikud, võis Caupo oma võimalust näha avanemas just sakslaste maale-toodud usus.

Koiva oli laevatatav Caupo linnuseni ja kaugemalegi. Mitte ainult raud ei hakanud neil aegadel rohkem kaubaks minema, vaid ka vaha. Caupo tagamaadel asusid

vaha- ja karusnaharikkad metsad. Vaha vajas kristlik Euroopa tohututes kogustes. Kust mujalt kui suurte metsade tagant võis seda hankida. Mesipuude temaatikat on kroonik Henrik käsitletud mitmel puhul. Näiteks teinud koivaliivlased Caupole, kes nad kristlastega mesti heites maha jätnud, palju paha, laastanud tema valdusi tulega, võtnud ära põllud ja lõõnud mesipuud puruks (HLK X, 13).

Vesse võitlused

Kui poolmüütilise Tõllu (12. saj) rahakus võis põhineda vahendustegevusel ja liivlaste Caupo (13. saj) rikkus edukal kauplemisel, siis Vesse (14. saj) kui hilisemate aegade tegija võis olla lihtsalt üks tõsine töömees – veskimees. Saaremaal tähendab *veske*, *vessik*, *vesik* 'veskit'; küllalt tõenäoliselt annab ka Vessa (Kaarma) ja Vessu (Vesso) talusid ning Vessina rehte (Karja) seostada nii veski kui ka Vessega. Tuuleveskid hakkasid Liivimaal väidetavalt levima 14. sajandist, need olid väikesed kompaktsed püstsambal tervikuna tuulde pööratavad puktuulikud. Vesiveskeid hakatud meil ehitama hiljemalt 13. sajandil. Tehnikaajaloolase Anto Juske kaljukindel usk on, et veskikunst ilmus Eestisse viikingite vahendusel. Küsimus selles, millal ja mis teed pidi, kas Lääne-Euroopast või otseteed Bütsantsist Väina jõge pidi.

Veske – innovaatiline veskimees? Oli ta suure vesiveski omanik või võttis hoopis kasutusele kergesti paigaldatava tuuleveski, mis sai talu iseolemise sümboliks? Või seadis sisse tõhusa Hollandi tüüpi torntuuliku, millel mitu paari veskikive ja tuulde pööratakse ainult pea? Veskimees ja sepp olid tollases külaühiskonnas kindlasti rohkem rahvamehed kui kes tahes. Eesti vanasõnade järgi kuuleb sepapaja paku otsas ja veskikojas koti otsas kõike; sepapajas ja veskikojas aetavat need kõige magusamad jutud. Mõlemad paigad on meeste kokkusaamise kohad. Kergesti võib ette kujutada veskikojas arendatavat temaatikat, et saame hakkama ka ilma sakslasteta; et vaja ordule vastu astuda, enne kui tal liiga palju võimu käes, vmt. Vesse valiti kuningaks – s.o sõjakuningaks, sõjapealikuks. Vesse eriseisund nähtub sellestki, et teda nimetatakse mõlemas kättesaadavas kroonikas, Marburgi Wigandi ja Hermann Wartberge omas, nimepidi.

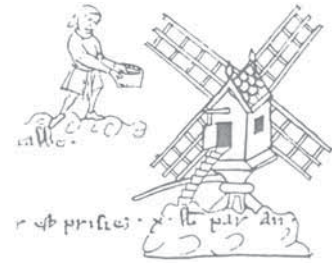
Veski ja sepapaja n-õ organisatsiooniliselt tegevuseks sobilik paralleelsus ilmneb ka kroonik Renneri teates, mille järgi

maarahva viimase suure ülestõusu ajal Harju- ja Läänemaal 1560 seati keegi sepp kuningaks (Koluvere lahingus võeti mees vangi ja kisti neljaks). Saarlaste viimane kuningas Vesse poodi jalgupidi vastlaaegu 1344, kui orduvägi vallutas saarlaste suure ja tugeva palkidest tehtud kindluse.

Kelle vastu

Tekib küsimus, kelle vastu saarlased õieti mässasid. Me ei saa ilmselt kunagi teada, mis tegelikult toimus. Ei saa välistada ordu provokatsiooni saarlaste ärgitamiseks üles tõusma. Võimalik, et see polnud niivõrd kristlaste, kui orduvastane ülestõus. Kas eesmärk võis olla üritada pöörduda tagasi kohaliku muinaskristluse juurde? Muinaskristluse viimane hingetõmme Saaremaal? Vesse kui tulihingeline esivanemate usu hoidja? Eriti kui kohalikud vanemad näitasid üles teatud korrumpeerumise märke, minnes kokkuleplusele emma-kumma poolega, piiskopi- või ordumeestega. Kas Vesse nägi mingit võimalust avanevat – sest mis mõtet muidu olnuks üldse üles tõusta? Kõigepealt piirati sisse Põide ordulinnus, tapeti foogt ja preester, orduvendi ja orduteenijaid, kusjuures isegi mõned kihelkonna vaimulikud ja teised ilmikpreestrid olla merre uputatud. Ei sõnagi sellest, et ülestõusnud saarlased rüüstasid näiteks kirikuid (Ville Raam on kirjutanud, et Jüriöö ülestõusu ajal 1343 rüüstati Valjala kirik ning purustati Karja kiriku põhja- ja lõunaportaali). Mis põhjust olnuks kroonikuil vaikida, kui piiskopile kuuluva Valjala ja Karja kiriku oleksid talupojad tormiga võtnud, see olnuks ju jumalataganejate halvustamiseks parim võimalus?

Ülestõusnud kogunesid Karja kandis, kirikuriigi aladel, võimalik et Vesse kodumail. Äkki said Karja kiriku portaaliid kannatada hoopis ordu rünnaku käigus? Kui, siis üksnes kivinäoga mees Karja kiriku põhjaportaali kohalt (vt sisukord) võiks tunnistada, kes ukse tegelikult maha murdis. Orduvägi oli järgmisel aastal pärast Vesse hukkamist Karjas kaheksa päeva kohal ning rüüstas paiga päris paljaks. Seejärel palusid saarlased rahu. Kas siis, kui kirik oli vallutatud? Kui Vesse just ise ei varjunud Tõllu tehtud Karja kirikus, pidi tema vaim vähemalt kirikuliste seas elav olema.

Tuulik 13. saj Lääne-Euroopas (Anto Juske järgi).

Angla tuulikud Karja kiriku vahetus läheduses, Veske küla külje all.

Olaus Magnus, karu mesipuu kallal. Carta Marina, 1539.

Mesipuu L. A. Mellini atlase, 1798, Võrumaa kaardilt.